

és nő maradt a középkori rózsza
legjobb értelmében a szenteség
s a méltóság türelmes hordozója
azzal hálálta meg ha szerették
hogy boldog volt napi politika
megpróbálta besározni nevét
helyi érdekeknek megfelelően
meghalt fiatalon koraszülésben
alfonso d'este hűségese neje
ferrara úrnője s öt gyerek anyja

Georg Klein

ANYA

Kúnos László fordítása

A nagy Görbe

Tizennégy éves voltam, amikor először olvastam a PEER GYNT-öt, Áprily Lajos fordításában. A darab végigkíséri egész életemet. Számtalan előadásban láttam már, mégis mindig találok benne valami újat. Amikor elkezdtem svédül tanulni, főként a kórházi gyakorlat autodidakta módszerével,* a PEER GYNT volt – norvég eredetiben – az első skandináv nyelvű könyv, amit megvettem. Nem vártam ki azt a pillanatot, amikor már eléggé jól tudok svédül ahhoz, hogy megértsek egy svéd szöveget, hanem rávettem magam arra a műre, amely az északi irodalmakból számomra a legtöbbet jelentette.

Az eredetit mindenekelőtt annak a rejtélyes és a még csak féltudatos intuícióm számára különösen fontos jelenetnek a kedvéért akartam elolvasni, amelyben Peer szembe kerül a nagy Görbével. Nem lettem okosabb azután sem, hogy norvégül elolvastam, és ezért a rá következő fél évszázad folyamán újra és újra feltettem a kérdést az utamba akadó irodalmároknak és színházi embereknek: ki a Görbe? Mit akar mondani Ibsen ezzel a rejtélyes jelenettel?

Senkitől sem kaptam kielégítő választ. Néhányan kísérletet tettek rá, hogy értelmezzék a jelenetet, de bizonytalanok voltak, és csak homályos magyarázatokat adtak. Még azt sem tudta senki megmondani, mit jelent maga a szó, a nagy „Bøjg”, amit Áprily a nagy Görbének fordított, s ami számomra nem jelent semmit.

Ingmar Bergman szavak nélküli értelmezése a kilencvenes években a stockholmi Drámai Színházban volt az első olyan magyarázat, melyet az intuíció szintjén azonnal elfogadtam. A Bøjg itt maga Peer Gynt fél tucat vagy még több alakmásban. Állandóan körülötte keringenek, elállják az útját. Saját maga az akadály.

* Erről az időszakról részletesebben is írtam ...I STÄLLET FÖR HEMLAND (HAZA HELYETT...) című önéletrajzomban (Bonniers, 1984).

Foglaljuk össze röviden a jelenetet.

Teljesen sötét van. Peer Gynt egy nagy faággal csapkod maga körül. A következő párbeszédet halljuk:

„PEER GYNT *Ki van ott?*

HANG A SÖTÉTBEN *Önmagam.*

PEER GYNT *Ereggy az utamból!*

HANG *Ereggy te, elég nagy ez a hegy.*

PEER GYNT (más helyen próbálkozik, de megint beleütközik) *Ki vagy te?*

HANG *Önmagam. Na és te elmondhatod-e ugyanezt?*

PEER GYNT *Miért ne, ha akarom? És itt a kardom... Jaj lesz neked!**

Peer dicsekszik a vitézségével, és tovább csapkod. Többször is felteszi a kérdést: „*Ki vagy te?*”, de mindig azt a választ kapja: „*Önmagam.*” Arra a kérdésre azonban: „*Mi vagy te?*”, a válasz az: „*A nagy Görbe.*”

Peer továbbra is vadul csapkod maga körül, azt hiszi, hogy a Görbe elesik, de téved, a Görbe továbbra is ott van. Peer bármerre fordul, mindenhol beleütközik. A hang azt mondja:

„*Ó a sebezhetetlen, és ő, aki sebet kap;
a Görbe, aki holt és a Görbe, aki él!*”

Peer Gynt bármennyire bízik is öklében, karja erejében, nem jut előre. Tehetetlen düh fogja el:

„*Egyforma hosszú mindenütt!
Ha ki, ha be, egyforma szűk!
Itt van meg ott, körben mindenféle,
kilépek, és akkor lépek bele!
Miféle szerzet vagy? Hadd lássalak!*

HANG A Görbe.

PEER GYNT (körbetapogatózik) *Ködös, síkos... nem élő, nem halott...*

*Formája nincs! Akár egy barlang belseje,
álmukban morgó medvéekkel tele!*”

Felszólítja a Görbét, hogy üsse meg, de azt a választ kapja: „*A Görbe nem üt.*” Hiába próbálja rávenni a Görbét, hogy küzdjön meg vele. „*A nagy Görbe harc nélkül is legyőz*”, hangzik a baljós válasz.

Peer kétségbeesik. Szeretné, ha megverekedhetne valakivel, azt se bánná, ha manóval vagy valami más, természetfeletti lénnel, mindegy, bárkivel. De nincs vele szemben ellenfél, aki harcolni akarna vele. „*A nagy Görbe egy helyben ülve győz.*” Peer a saját karjába, kezébe harap, csak hogy érezze tulajdon vérenek íztét.

Szárnycsapásokat hallani, nagy madarak szólnak a Görbéhez. „*Jön már, Görbe?*” Igen, „*még pár lépés, és ideér*”. A madarak a nővéreiket hívják. Úgy látják, Peer szédül,

* A PEER GYNT-idézeteket Kúnos László és Rakovszky Zsuzsa fordította.

és nemsokára lecsaphatnak rá. Peer feladja a harcot, nem küzd tovább az életéért, összerogy. Az életnek már nincs értéke számára:

„*Abból a gyötrelomból még egy óra – az életem se kell, ha ez az ára.*”

A madarak azt kiáltják a Görbének, hogy Peer elesett, most már elkaphatja. De ekkor harangkongás és zsoltárének hallatszik a távolból. A Görbe „*semmivé foszlik, és elhaló hangon mondja: Túl erős. Nők állnak mögötte*”.

Igen, nők álltak mögötte. Mindenekelőtt Åse anyó és Solveig. Åse rendíthetetlenül hitt a fiában, még akkor is, amikor Peer hazudott és becsapta. Az ő szemében Peer volt a legszebb, a legerősebb, a legokosabb ember. Solveig Peert várta egész életében.

Lehet, hogy az ember nem jut keresztül az előtte álló akadályokon a nélkül az önbizalom nélkül, melyet az identitását formáló nőktől kap?

Mit jelent számomra a Görbe most, fél évszázaddal később, miután megnéztem Ingmar Bergman értelmezését?

A Görbe maga Peer Gynt, vagyis én vagyok. Saját magam másolatai állnak az utamban. Nem bírok megmozdulni. Orbán Ottó Hollója belém fészkelte magát. Tulajdon szerepeim keringenek körülöttem, és eltorlaszolják előttem az utat. Csak a Görbe, más néven Holló az, aki én vagyok. Elmondhatom-e én is „ugyanezt”, megvan-e még az „önmagam”?

Mi a nevük a Görbe alakmásainak, kik azok, akik el akarják torlaszolni előttem az utat? A hiúság, amit Ezra Pound szerint az embernek le kellene vetkőznie? Az értékek abszurditásig növelt relativizmusa, az alaktalan szörnyeteg, mellyel hiába viaskodom a sötétben? A közeledő halál? A lassan hátráló élet? A gyerekkorom óta szüntelenül fenyegető szomorúság, hogy minden értelmetlen?

Bár ezúttal átverekszem magam, tudom. Nincs szükségem harangokra és zsoltárokra sem.

Mert azt mondom neked, Görbe, hogy önmagam vagyok. Nők állnak mögöttem. Több is, de főként kettő. A kezdetektől fogva mögöttem állnak a mai napig. Egyik az apai nagyanyám, aki a gázkamrában halt meg Auschwitzban. Ortodox zsidó asszony volt. Soha nem hittem abban, amiben ő. Mégis megteremtette számomra azt az erős hidat, melyen négyezer évet mehetek vissza az időben. Tudta, kicsoda. Egyszer sem kellett mondania nekem, mégis miatta tudom én is, hogy ki vagyok.

A másik nő az anyám.

Két halott nő áll szemben a Görbével. Megnyitják előttem az utat egyenesen az ötödik évezredbe.

1996. május 17. Meglepően mély a frissen ásott sírgödör a Stockholm déli peremén fekvő zsidó temetőben. Ilyen mély sírokat ásnak mostanában? A sírásó a HAMLET utolsó felvonásában deréki áll a gödörben, amikor kiássa Yorick koponyáját. A második világháború idején gyorsan és hevenyészetten megásott sírok sem voltak különösebben mélyek. Azóta nem sok sírt láttam közelről.

A koporsó anyám 99 éves, elfonnyadt testével úgy tűnik el a szemem elől, mint a tengerbe hulló kő.

Hosszú út vezetett Tákosról, a veszélyesen örvénylő, szőke Tisza partjáról a stockholmi zsidó temetőig. Anyám soha nem akarta viszontlátni a folyót, mely izmosra edzette három anyai nagybátyám karját, kiknek úszástudományát gyerekkoromban annyira csodáltam. Anyám ötvenhárom éves korában érkezett Svédországba, tehát összesen negyvenhat hosszú évet élt itt. Egyszer, amikor a hetvenes években megkér-

dezték tőle, érzett-e valaha is honvágyat, azt felelte: „Igen, de csak egyszer. Amikor meglátogattam a fivéremet Mexikóban, és Vera Cruz kikötőjében megpillantottam egy svéd hajót.”

Négy nappal ezelőtt szívós, öreg testében még működtek az életfunkciók, de agyát már egy hete infarktus bénította meg. Már nem ismert fel. Amikor felemeltem az ágyára, svédül szólalt meg: „Hjälp mig”, mondta, „segíts”. Magyarul feleltem neki, mire ő is azonnal nyelvet váltott. „A fiad vagyok”, mondtam. „A fiam vagy?”, kérdezte csodálkozva, nem is értve, mit mond. De hibátlanul váltott át magyarra, és a nyelvtani alakot is jól használta. Agyunk tartományainak szövetségi rendszere még felbomlásában is imponáló.

A temetés előtti napon felhívott a rabbi, aki a szertartást vezette. Kérte, hogy mondjak róla valamit. Elmondtam neki, hogy anyám 1944-ben megszökött a halálmenetből, melyben asszonyokat, gyermekeket és öregeket hajtottak gyalogosan Budapestről az osztrák határ felé, s az úton legtöbbjük életét vesztette. Két hónappal később, Budapest ostroma közben törekeny testű, félnék asszony léteire teljesen egyedül elment a zsúfolt óvóhelyről a Vörös Hadsereg tábori konyhájához egy üres fazékkal a kezében és egy szót sem beszélve oroszul. Teli fazékkal tért vissza.

Erős volt, de könnyen sebezhető, szokatlanul tisztán látta a dolgokat, de voltak gyógyíthatatlan vakfoltjai, többnyire kedves volt és segítőkész, de makacs és hajthatatlan, ha valamiről határozott elképzelése volt. Gyakran nehezen határozta el magát, de ha valamiben biztos volt, senki nem ingathatta meg véleményében.

Világrajövetelét vegyes érzelmekkel fogadták. Családjában kétségtelenül meleg és szerető légkör vette körül, de nagymama mindjárt kijelentette, és később is számtalanszor elismételte, hogy tragédia, ha az elsőszülött gyermek lány. Anya elfogadta és természetesen tartotta a patriarkális zsidó hagyományt, amit nagymama megállapítása megfogalmazott. Az ő szemében következésképpen csak a fiúk értek valamit. A nők, beleértve saját magát is, a természet részei voltak. Az a legfontosabb feladatuk, hogy megszüljék és felneveljék a férfiakat, gondjukat viseljék, és rendben tartsák a házukat.

Nyaranta sok fiú úszott a gyors folyású, veszélyesen örvénylő Tiszában. Nagymama malomtulajdonos volt, háza a folyópart közelében állt. Ilonka, az anyám, a megsárgult képeken sovány, bájos kamasz lány, pótanyja lett egy csomó eleven fiúnak. Három öccsén kívül, akik gyors egymásutánban követték az első „kudarcot”, a környékről odasereglett számtalan unokaöcs, rokon gyerek és a rokonok barátai is. Odavonzotta őket a folyó és a sok finom vajás kenyér, amit Ilonkától kaptak. A lányok nem álltak be közejük – az illetlenségnek számított volna. Sem anyám, sem a többi nő, akiket még ismertem az ő korosztályából és környezetéből, nem tanult meg soha úszni.

Az asszimilálódott magyar-zsidó társadalomban a család és az ismeretségi kör részéről nagy nyomás nehezedett a fiúkra: elvárták tőlük, hogy „sikeresek” legyenek. Ennek történeti okai vannak. A liberalizáció a XIX. századi Osztrák–Magyar Monarchiában új lehetőségeket teremtett a zsidók számára életkörülményeik javítására. A zsidó népesség jelentős része támogatta a magyar elszakadási törekvéseket az osztrák uralommal szemben; ez is része volt az erős asszimilációs folyamatnak. A magyar nyelvet választották anyanyelvüknek a német helyett, és magyarosodtak sok más tekintetben is. Egy részük kikeresztelkedett, míg mások megtartották a zsidó vallást, még ha egyre kevésbé szigorú formában is. Az 1848-as szabadságharcban és az első világháborúban lojalis és gyakran nagyon hazafias magyarként harcoltak. Egyre nagyobb távolság választotta el őket azoktól a zsidóktól, akik őrizték az ortodox vallási hagyományokat. A vallásos zsi-

dók gyakran használták a jiddis nyelvet egymás között, holott tudtak magyarul. Hagymányos módon öltözködtek, és erős elszigeteltségben éltek valamiféle maguk teremtette gettóban. A két csoport tagjai kritikával szemlélték egymást. Az asszimilánsok műveletlennek és maradinak tartották az ortodoxokat, míg az utóbbiak majdhogynem pogányoknak tartották a szekularizálódó zsidókat, akik elárulták atyáik hitét.

Különös módon az asszimilálódó zsidók bizonyos korlátozott értelemben népszerűek lettek mind a magyarok, mind az osztrákok között, annak ellenére, hogy a hagyományos antiszemitizmus tovább élt, sőt növekedett a monarchia egész területén. Voltak közös érdekek. A XIX. század közepén a monarchiában, akárcsak Európa többi nagy birodalmában erősödtek a nemzetiségi ellentétek és a szabadságmozgalmak. Az 1848–49-es magyar szabadságharc nagy megpróbáltatás volt mind a magyarok, mind az osztrákok számára. Ausztria csak orosz segítséggel bírta levérni a forradalmat. Egy ideig erős elnyomás nehezedett a magyarokra, 1867-ben azonban megszületett a kezdetben nehezen, később viszont már jól működő kiegyezés. A soknyelvű birodalomban a magyarok helyzete szempontjából fontos volt, hogy a hivatalos népszámlálásokban a magyar anyanyelvűek száma minél nagyobb legyen. Ez erősítette pozíciójukat a többi etnikai csoporttal szemben, melyekkel versenyben álltak a gazdasági és politikai hatalomért. Az osztrákok a zsidó származású magyarokat nem tartották olyan veszélyes nacionalistáknak, mint nem zsidó honfitársaikat.*

Az asszimilálódott zsidók sikereire abból lehet következtetni, hogy az első világháború és a trianoni békekötés után a méreteiben jelentősen összezsugorodott Magyarországon milyen arányban képviseltették magukat a különféle foglalkozásokban. Braham szerint 1930-ban az ország lakosságának 5,1%-a volt zsidó (Budapesten 20%). A zsidók aránya a mezőgazdaságban 0,33%, a közigazgatásban 1,6%, a hadseregben pedig még alacsonyabb volt. Más foglalkozási csoportokban viszont a következő arányokat érték el: orvosok 55,2%, ügyvédek 49,2%, mérnökök 30,4%, tudósok és írók 31,7%, művészek 14,7%, zenészek 25%, színészek 26,7%. Magas arányban voltak zsidók az üzletemberek és az újságírók között is.

Legkorábbi gyermekkoromtól kezdve, és még azután is sok éven át, mielőtt bármiféle elképzelésem lehetett volna a történelmi előzményekről, nagyon erősen hatott rám és a hozzám hasonló társadalmi helyzetű gyerekekre környezetem beállítottsága, mely bizonyára sok emberöltőn át formálódott. Magától értetődő és vitathatatlan igazságnak számított, hogy egy zsidó fiúnak legalább tízszer keményebben kell dolgoznia egy nem zsidó fiúnál, ha be akar kerülni az egyetemre, vagy egyáltalán boldogulni akar az életben. Rosszul teljesíteni nagyon veszélyes dolognak számított. Az általánosan elfogadott felfogás szerint csupán két lehetőség létezett. Vagy komoly és tiszteletre méltó ember lesz valakiből, mint például orvos, ügyvéd, mérnök, tudós, zenész, üzletember, vagy teljesen lecsúszik. Csak ez a két véglet létezett, közötte nem volt semmi. A valóság nem volt ennyire kegyetlen – még nem –, de a zsidó szülők és egyéb családtagok mégis el tudták ültetni ezt a felfogást a gyerekek többségében. Hogyan és mikor? Ezt nehéz megmondani. Úgy látszott, mintha a gyerekek ezt az anyatejjel szívták volna magukba.

* Az 1910-es népszámlálás szerint a Magyar Királyságnak 18 264 533 lakosa volt. Ezek közül 9 944 627, vagyis 54,4% volt magyar anyanyelvű. Ezt a nagyon szerény többséget csak úgy lehetett elérni, hogy beleszámolták a 911 227 magyar anyanyelvű zsidót. (Braham, R. L.: THE POLITICS OF GENOCIDE. Columbia University Press, 1981.)

A két idősebb anyai nagybátyámból orvos és mérnök lett. Igyekvő, okos fiúk voltak, nagyanyám büszkesége mind a kettő. A legfiatalabb és egyben legszebb és legrokon-szenvesebb fiú nem bírta elviselni, hogy mindig a sikeres bátyjaihoz hasonlítják. Sok sikertelen üzleti vállalkozás és számtalan szerelmi kaland után kivándorolt Argentínába, ahol alkalmi munkával tartotta el magát, míg végül elvitte egy perforált vakbél, amit az „olcsó” kórházban nem ismertek fel. Ő volt az első a testvérek közül, aki meghalt. Bátyjai egy-két kivételes esetben a „hóna alá nyúltak”, hogy „talpra állítsák”, de egyébként nem akarták anyagilag támogatni, nehogy még jobban „elkényeztessék”. Halála után azzal próbálták enyhíteni rossz lelkiismeretüket, hogy egy szép nagy követ állítottak a sírjára, melynek fényképét szétküldték az egész rokonságnak.

Fiúk, igen. Én magam, anyám egyetlen gyermeke, kétségtelenül az egyedül üdvözítő nem képviselője voltam, de az örömet hamarosan bánat váltotta fel, mert apám megbetegedett. *Endocarditis lenta* volt a diagnózis. Ez egy alattomos szívbillentyű-betegség, melyet a test más helyein teljesen veszélytelen bacillus, a *streptococcus viridans* okoz. Ha megtelepszik a szívbillentyűkön, lassan szétrágja őket. Ma a betegség penicillinnel könnyen gyógyítható. A penicillin előtt azonban minden esetben halálos volt. Hosszan elhúzódó, *lenta* (lassú) lefolyású betegség.

Többszöri, hamis reményeket ébresztő átmeneti javulás után apám meghalt, amikor másfél éves voltam. Ketten maradtunk anyámmal, aki tízéves koromban újra férjhez ment. Mostohaapám kedves, szelíd ember volt, aki érdekes módon elviselte anyám egyértelmű jelzéseit, melyek arra utaltak, hogy én, az apám, valamint a fivérei fontosabb helyet foglalunk el szívének rangsorában, mint ő.

A kiválóság bizonyításának belső ambíciója és a várva várt fiúra nehezedő külső elvárás, hogy „egészen különleges” ember legyen: ez lett az asszimilálódott magyar zsidóság áldása és ostora, őrzőangyala és kielégíthetetlen démona. Ez táplálja az én olykor megváltó, olykor megsemmisítő hajtóerőmet is. Ez az, amit másokban bámulok és megvetek. Ámulva nézem, hogy milyen csodákra képes egyes művészek és tudósok esetében, és elszörnyedve konstatiálom, hogy milyen pusztítást végez azokban, akik lemaradtak. Megvetem és undorodom tőle, ha hordozója közönyössé válik a többi ember iránt. Résztvetet érzek öregedő házigazdái iránt, akikben még pörög a motor, de üresjáratban.

Sok éven át tartó tudatos erőfeszítéssel és merő önvédelmi reflexből is megtanultam, hogyan kell kordában tartani a tulajdon démonomat, és hogyan lehet energiaforrásként hasznosítani. Számos korai kudarc után sikerült annyira megszeliődítenem, hogy beletörődött sorsába, és elfogadta szakmai tevékenységem hajtóerejének szerepét. Amikor jól működik, megbízható energiaforrás, de teljesen kiiktatnom soha nem sikerült, bárhogy próbáltam is. Környezetem aggodó figyelmeztetései, a „lassan a testtel” meg a „hova rohansz, inkább élvezd egy kicsit az életet” lepergetek rólam. Úgysem mentem volna ilyesmivel semmire. Ha a hajtóerőm nem jutott megfelelő táplálékhoz, az élet számomra azonnal élvezhetetlenné vált. Válogatós démonom van, nem mindegy, hogy mivel etetem.

Azok közül, akiket az ugyanebben a pokoli iskolában kiképzett démonok más pályára hajtottak, néhányan szakmájuk kiválóságai lettek. Aki a siker bálványja előtt lejt tancát, annak minden erőforrásra szüksége van. Egy régi mondás szerint a magyar zsidók négy pályán is a világ legjobbjai között vannak: a matematikusok, a karmesterek, az iskolateremtő mesterzsebtolvajok és a magasan kvalifikált kasszafúrók között. A két utóbbi kategória képviselőivel szerencsére soha nem találkoztam, és nem is tudom, hogy a

mondás igazat állít-e, vagy a bűnözői szakma babérjait az antiszemita aggatták a zsidókra, vagy éppenséggel olyan zsidók, akik le akarták fegyverezni az antiszemitákat. A két első kategória nagyon is valóságos volt. De az egyéni ambíció nem elég a szakmai kiválóságához egyik pályán sem. Minden változatra van példa: a sikeresre és a félresikerültre, a lángészre és a nehéz felfogására, a komolyra és a link pozőrré.

Sokféle szerepet el tudtunk játszani, sok nyelvet meg tudtunk tanulni, bele tudtunk nőni szinte bármelyik kultúrába. Vajon el lehet képzelni hamisítatlanabb angolt Leslie Howardnál? Eredetileg Steinernek hívták, Budapesten született, és zsidó volt.

Az 1950-es években Saltsjöbadenben, egy nemzetközi sakkversenyen egy másik, ausztrál Steiner mérte össze tudását az argentin Neudorffal. Játék közben a két nagymester egy szót sem szólt egymáshoz, de utána sokat beszélgettek az alternatív stratégiákról. A sakkrajongók szívesen hallgatták az ilyen beszélgetéseket, melyek gyakran izgalmasabbak voltak, mint maguk a mérkőzések. Ezúttal azonban a két játékos, az argentin és az ausztrál, valamilyen érthetetlen nyelven beszélt egymással. Mielőtt a hallgatóság bármit kérdezhetett volna, megjelent a színen a népes szovjet delegáció. A csapat öt nagymesterből állt, akik kizárólag egymással érintkeztek. Mint utóbb kiderült, a sztálini időszakban, kivált a diktátor uralmának utolsó éveiben nagy kockázattal járt volna, ha szóba állnak bárki külföldivel. De a közönség soraiban egy magyar barátom, aki egészen közel ült hozzájuk, tisztán hallotta, hogy Lilienthal, a „szovjetország” nagymester, miközben elhaladt mellettük, csendesesen azt kérdezi tőlük: „Ki nyert?” – így, magyarul. A hivatalos magyar versenyzőn, Szabón kívül Steiner, Neudorf és Lilienthal is magyar zsidó volt. Különbéféle zászlók alatt játszottak, de a felségjelek és életpályák sokféleségének leple alatt mégiscsak összekötötte őket egymással a kívülállók számára teljesen egzotikusnak tűnő nyelv. Ami persze több volt, mint nyelv.

Honnan eredt a fiúk – mindig a fiúk – ügyessége és ereje? Elsősorban az anyák szeretetéből és gyakran az anyák határtalan bizalmából. Jaj annak, akinek gyenge, kishitű vagy érzelmileg labilis anyja volt! Ennél már csak egy szál gatyában állni Grönland jéghegyei közt lehetett rosszabb.

Amikor Isidor Rabin Nobel-díjas fizikustól megkérdezték, hogy a vallásos zsidó jesiva iskola Lengyelországban fontos szerepet játszott-e szellemi fejlődésében, azt felelte, hogy igen, de csak közvetett módon. A mamája sokkal fontosabb szerepet töltött be. Tízéves korában ebédre mindig hazajárt. Akárcsak a többi fiú. De míg a többi mama aggódva azt kérdezgette gyerekeitől, hogy tudtak-e válaszolni a kérdésekre az iskolában, a kis Isidor mamája azt kérdezte a fiától: „Tudtál ma valami jót kérdezni az iskolában?”

Anyám annyira hitt bennem, hogy hite már bizonyos derültséget keltett a rokonság körében, nem is beszélve a lányokról, akikkel később kapcsolatba kerültem. Különösen azok mulattak rajta, akiket anyám nem kedvelt. Egyikük, aki egyébként nagyon szeretett, emiatt Grósznak kezdett hívní Klein helyett. Én magam nem sokat törődtem vele. Anyám hitét természetesnek tartottam, nem kételkedtem benne, és nem voltam érte hálás sem. Ellenkezőleg: gyakran bosszantott, hogy azt hiszi, mindent meg tudok oldani, és hogy alábecsüli az előttem álló akadályokat. Bosszúságom mégis jelentéktelen volt ahhoz az irritációhoz képest, mellyel vélt vagy valós érzelmi elvárásaira reagáltam. Apám korai halála miatt magára maradt velem. Lelki életének sűrű szövésű kerítésén alig láttam át, de annyit azért tudtam, hogy bensőségesen szerette apámat. Apám halála után iránta táplált érzéseinek egy részét minden jel szerint átruházta apám legautentikusabb képviselőjére – rám. Évtizedeknek kellett eltelniük, amíg ezt

lassan elkezdtem megérteni. Addig képtelen voltam felfogni, miből fakad az elképesztő ellentét egyfelől az irántam tanúsított teljes bizalma és odaadása, másfelől a rám zúduló heves dührohamai között, melyeket azután legalább egy napig tartó szótlan haragtartás követett. Ezeket a rohamokat rendszerint valamilyen meggondolatlan megjegyzéssel váltottam ki, amit szívtelennek vagy túlságosan kritikusnak talált.

Lassan megtanultam, hogy ügyelnem kell a szavaimra, ha el akarom kerülni az efféle jeleneteket. Azt hiszem, artikulációs képességemet részben annak köszönhetem, hogy állandóan meg kellett védenem magam az elégtelen fiúi szeretetet hangoztató vádakkal szemben. A másik maradandó következmény az volt, hogy mindig félek, hogy szavaimmal megbántom a nőket – és mindig csak a nőket. Ezt az automatikus és néha szinte bénító félelmemet csak tudatos erőfeszítéssel bírtam az évek során némi képp leküzdeni. Negyven után pedig kezdtem átcsapni az ellenkező végletbe. Csak a hatvanas éveimben sikerült elérnem némi egyensúlyt.

Ha anyám nagyon megharagudott rám, nem volt tekintettel semmire, még arra sem, hogy a családot életveszélybe sodorhatja. Egy ilyen eset különösen mélyen bevésődött az emlékezetembe. Mint már említettem, anyám 1944 novemberében megszökött egy halálmenetből. Egy nagy csoport zsidót, főként öregeket, gyerekeket és nőket gyalogmenetben indítottak el az országúton Budapestről Bécs felé. A még nem teljesen megvert náciknak már nem maradtak vonataik a zsidók elszállítására. Pedig a deportáláshoz hamarabb adtak vonatot, mint akár a csapatok szállításához.

Anyám és mostohaapám menekülésének történetét máshol már megírtam, most nem ismétlem el. A szökés után sikerült visszatérniük Budapestre. Szerencsés véletlen folytán hamar megtaláltuk egymást, bár én akkor már illegalitásban éltem. Sikerült számukra is hamis papírokat szerezni. De nem volt hol lakniuk.

Tudtam, hogy van két nővér, anyám távoli rokonai, akik álneven egy kétszobás lakásban laknak valahol a Keleti pályaudvar környékén. Sikerült kapcsolatot teremtenem velük a dzsungeltelegráf segítségével, amely különös módon még a legnehezebb időszakokban is működött. Kikönyörögtem, hogy fogadják be anyámat és mostohaapámat. Nem lehetett luxuslakásnak nevezni, de volt benne egy jó ágy, fürdőszoba és egy kis konyha.

Hétköznapi démonjaim világában a konyha magának a Legfőbb Gonosznak a lakhelye. Ez ebben a helyzetben is beigazolódt.

Kezdetben mind a hárman mérhetetlen hálát éreztünk a nővérek nagylelkűségéért. De anyámnál ez az érzés csak egy napig tartott, helyét azután betöltötte a tökéletes háziasszony megingathatatlan öntudata. Erre még visszatérek. Mostohaapám kiváltképp hálás volt, pedig az ő helyzete volt a legnehezebb. A két hölgy ugyanis megállapította, hogy zsidós orra van. Nehogy ezzel valamennyiünket eláruljon, nyomban kijárási tilalommal sújtották, és még az ablakban sem volt szabad mutatkozni. A lakás nagyon hideg volt, úgyhogy mostohaapámnak egészséges ember létére ágyban kellett maradnia.

Anyám elégedetlen volt az ágyneművel. Parancsot kaptam, hogy szerezzek be jó meleg paplanokat. Mivel a hamis papírjaimmal viszonylag szabadon mozoghattam, ez nem okozott nagy nehézséget.

Már a harmadik napon észrevettem, hogy valami nincs rendben. Amikor meglátogattam őket, éreztem, hogy a levegő feszültséggel terhes, és a nővérek idegesen viselkednek. Mostohaapámtól megtudtam, miről van szó. Sem a halál torkából való bravúros visszatérés, sem a nővérek iránt érzett hála nem akadályozhatta meg anyámat abban, hogy a konyhában magától értetődő módon, szinte reflexszerűen „átvegye a

hatalmat”. Ő volt a nők között a legidősebb, és ezért úgy gondolta, hogy az ő felelősége a főzés és az általános rend a lakásban. A nővérek egy ideig megpróbálták uralni magukon, de az ötödik napra elfogyott a türelmük.

Mint máskor, most is délután látogattam meg őket, és leültem mostohaapám ágya szélére, amíg anyám a konyhában foglalatzkodott. Egyszer csak berontott a szobába a két nővér, láthatólag teljes pánikban, és közölték, hogy nyilasok razziáznak a szomszéd házban. „Bármikor itt lehetnek, el kell tűnnünk azonnal.” Mostohaapám annyira megijedt, hogy alig bírta felhúzni a nadrágját.

Anyám gyorsan összehapakolt. Megvolt benne a kellő határozottság, ha a helyzet úgy kívánta. Hiába erősködtem, hogy gyorsan induljunk el, és minél kevesebb csomaggal, anyám ragaszkodott hozzá, hogy a meleg paplanokat vigyük magunkkal. Spárgával összekötözte és maga hozta őket, mostohaapám és én a többi csomagot cipeltük. Lerohantunk a lépcsőn, és ki az utcára. Nyilasok sehol a láthatáron. A nővérek nem nagyon siettek a pakolással, és nem indultak el velünk. Kezdtém sejteni, miről van szó.

Nemsokára kiértünk a Thököly útra, és elindultunk az erősen őrzött Keleti pályaudvar felé. Az utca tele volt járőrelőkkel. Fegyveres SS-katonákat, nyilasokat, csendőröket láttam mindenfelé. Nem tudtam visszafojtani elkeseredésemet. „Most az egyszer igazán otthagyhattad volna az edényeket!”, fakadtam ki. „Mit mondtál?”, kérdezte anyám elvörösödvé. Amikor néhány további keresetlen és adrenalinnal átitatott szóval pontosan megmondtam, mire gondolok, anyám ledobta a paplanokat a járdára, és dühében ordítani kezdett.

Aki nem látta még ennek az általában visszahúzódozó és csendes asszonynak a dühkitörését, elképzelni sem tudta volna hirtelen átváltozását. A kitörés a legnagyobb hőfokát akkor érte el, amikor egyetlen fia érzése szerint szívtelenül bánt vele. Teljesen elvesztette szokásos önuralmát. Metsző élességű hangon kinevezte magát a világ legboldogtalanabb emberének, a létező leghálátlanabb fiú anyjának. Miért sújtja ekkora szerencsétlenség éppen őt, aki pedig mindent feláldozott fia kedvéért. Az emberek megálltak, és nézni kezdték a jelenetet, melyben mostohaapám zsidós orra az én nem teljesen objektív véleményem szerint igen fontos szerepet kapott. A kicsit távolabb álló két SS-katona is felénk pillantott. Szerencsére egy szót sem értettek a patáliából.

Az értékes, meleg paplanok a piszkos földön heverték. Mostohaapám pánikba esett. Azonnal meghátráltam, bocsánatot kértem, felkaptam és leporoltam a paplanokat, nyugtatgattam anyámat, miközben belül fortyogtam a méregtől.

Valószínűleg az volt a szerencsénk, hogy ezekben a nehéz időkben Budapesten mindenki nagyon feszült volt, az emberek többet veszekedtek, mint máskor, és mindennaposnak tekintették az efféle családi perpatvarokat. Ha észrevette is valaki mostohaapám orrát, felfedezését megtartotta magának.

Emlékeim között ez a jelenet mérföldkőnek számít. Anyám és köztem ekkor kulmináltak a kora serdülőkorom óta gyülemelő feszültségek. Erősen elvárta tőlem a „szerezteteli” viselkedést vagy inkább a szeretet kifejezésének külső megnyilvánulásait, amivel felébresztette bennem a kezdetben öntudatlan, ám később egyre tudatosabb ellenállást. Jobban szerettem őt mindenki másnál, de egész lényem tiltakozott az ellen, hogy ezt meg is kelljen mutatnom, még hozzá úgy, hogy számomra idegen, konvencionális szavak és mozdulatok használatát várják el tőlem.

Anyai és háziasszonyi perfekcionizmusa is kikezdte a kapcsolatunkat. A magyar zsidó polgári életformában hagyományosan nagy jelentőséget tulajdonítottak a „gyerek” táplálkozásának és ruházódásának. Nagyon fontos volt, hogy „a gyerek jól egyen”.

Így, egyes számban mondták, „a gyerek”, mivel sok családban, mint nálunk is, csak egy gyerek volt. Meg így valahogy személytelenül is hangzott, mint a német „das Kind”.

„A gyereknek” friss levegőre van szüksége, ezért rendszeresen szellőztetni kell, de ugyanakkor vigyázni kell, nehogy huzat legyen és megfázzon. De „a gyerek” nem értette, hogy ez az óvatosság, akárcsak a soványságtól való félelem, még a múlt század veszélytudatából táplálkozik. A soványság azt jelenthette, vagy úgy lehetett érteni, hogy a gyereknek tüdőbaja van.

Gyakran anyám volt az egyetlen ember, akivel beszélgethettem, de próbálkozásaim, hogy „érdekes” dolgokról beszéljünk, rendre megfeneklettek azon, hogy az élet gyakorlati teendői és gondjai fontosabbak voltak számára. Én erre szinte dühös ellenállással reagáltam. Minél inkább belenőttem a serdülőkorba, annál lényegtelenebbnek láttam mindazt, amire figyelme és gondoskodása kiterjedt. Az evés a mai napig teljesen hidegen hagy, és ha társaságban az ételekre vagy főzésre terelődik a szó, csak a legnagyobb önuralommal tudom leplezni, mennyire nem érdekel ez a kérdés. A ruhavásárlás számomra a legnagyobb gyötrelmem. Ha rá akarnak bírni, hogy öltözzem át, úgy tiltakozom, mint egy sarokba szorított, pánikba esett macska. És ez még semmi a ruhák megvásárlásához képest. Amint beteszem a lábam egy ruhaüzletbe, hetvenéves fejjel is feltámad bennem a tízéveskori csömöröm, és egy szempillantás alatt visszazuhanok a budapesti Belvárosba, az elegáns Beneschofsky gyerekruhaboltba, ahol egyik ruhát próbáltam magamra a másik után órákon át, amíg anyám végre kiválasztotta a megfelelőt.

Az épület, melyben az üzlet volt, elpusztult a második világháborúban, de ma sem tudok átmenni azon a téren úgy, hogy ne támadna fel bennem az egykori rémület és viszolygás, mely kioltotta bennem az életörömet, és megfosztott önálló személyiségtől. Minél jobban igyekeztem „jó fiú” lenni, hogy ne bántsam meg anyámat, aki csak jót akar nekem, annál erősebb lett bennem a tiltakozás.

Ezekből az – érzésem szerint – nevetséges problémákból fakadó elkerülhetetlen bonyodalmak olyan csömört keltettek, mely néha egyetlen néma sikoly formájában öltött bennem testet: ilyen életet nem érdemes élni! Csak serdülőkoromban fedeztem fel ennek a bajnak az ellenszerét: a könyveket és a zenét. Hirtelen feltárult előttem a gondolatok, érzések és élmények kiapadhatatlan forrása, mely legkiválóbb művészeink évszázados munkájából fakadt. Ki kell bírnom a pusztában való vándorlást, még ha ez arra kényszerít is, hogy idült és merev vigyorral az arcomon ruhákat próbáljak Beneschofsky úr üzletében. Szerencsére a könyvéhségem és zenei érdeklődésem miatt érzett öröm éppolyan nagy volt anyámban, mint a kötelességtudata, ami a ruhavásárlást olyan pokollá tette. Nem hiszem, hogy sejtette volna, mi az összefüggés a két dolog között.

Nem, anya világrendje szilárd volt és rendíthetetlen. Hű maradt hozzá még a legabszurdabb körülmények között is, áldást vagy kárhozatot hozva szeretteire, alkalomtól vagy helyzettől függően. A Thököly úti életveszélyes jelenet a paplanokkal és a harsány veszekedéssel csak egy volt a sok közül, talán a legveszélyesebb. Jól emlékszem egy másik, teljesen veszélytelen, ám számomra felettébb kellemetlen esetre, mely néhány hónappal korábban, még ugyanabban az évben, 1944 júliusában történt, amikor még a „zsidóházban” laktunk. Abban az időben, a deportációk, a fejünk felett lebegő kollektív halálos ítélet, a mellünkre varrt sárga csillag és a korlátozott mozgásszabadság árnyékában éltem át életem első nagy szerelmét. Noha több család is lakott a lakásunkban, a barátnőmmel néha kettesben maradhattunk a fogorvosi rendelővé át-

alakított szobámban. A fogorvos, mostohaapám távoli rokona, illegalitásba vonult. Feleségének, aki mindig úgy beszélt rólam, mint kedvenc unokaöccséről, hirtelen fontos elintéznivalója akadt a szomszédban, amikor megérkeztünk, anyám és mostohaapám pedig diszkrétan félrevonult. Az ajtó bezárásáról persze szó sem lehetett, de a szenvedély erősebbnek bizonyult a félelemnél.

Amikor majdnem fél évszázaddal később megnéztem Kjell Grede csodálatos Wallenberg-filmjét, a szerelmes fiatal pár erős asszociációkat ébresztett bennem. Meghatók és hitelesek voltak, de állandó félelmük attól, hogy a halál nagy valószínűséggel és bármelyik pillanatban lesújthat rájuk, nem emlékeztetett saját élményeimre. A halál természetesen része volt az életünknek. Tudtunk Auschwitzról, tisztában voltunk vele, hogy nincs sok esélyünk a túlélésre. De az ember szívós állatfajta, és a természet megköveteli a maga porcióját. A kérdés, hogy mikor találkozhatunk, és hol lehetünk zavartalanul együtt, minden egyebet háttérbe szorított, minden olyan pillanatban, amikor nem voltunk közvetlen életveszélyben, de néha még olyankor is, például bombázás közben az óvóhelyen.

A barátnőm messze lakott tőlem. A kijárási tilalomtól függően mindig csak rövid időt tölthetett nálam. De hosszú sétáinkon a háborús Budapest utcáin a „szégyen” sárga csillagával a mellünkön átéltük a szerelem időtlenségét. Tréfálkoztunk és nevetünk, mint ahogy a fiatal szerelmesek szoktak a múltban és fognak mindig a jövőben is, és nem láttuk sem a hóhérok, sem az áldozatokat, csak egymást.

1944 nyarának vége felé némileg csökkent a zsidóüldözés tempója, miután Horthy kormányzó leállította a budapesti zsidók deportálását. Ez a szó szoros értelmében az utolsó pillanatban történt. Addigra már az egész vidéki magyar zsidóságot deportálták. Félmilliót öltek meg közülük három hónap alatt Auschwitzban. Horthy júniusi közbelépése után csak október 15-én jött el az a nap, amikor minden rosszra fordult. Ekkor Horthy bejelentette a rádióban, hogy Magyarország elvesztette a háborút, le akarja tenni a fegyvert, és békét akar kötni. A kormányzót a németek letartóztatták, a hatalom pedig a nyilasok kezébe került, akik nyomban gyilkolni kezdtek. De a szeptember, mielőtt mindez megtörtént, számunkra viszonylag „nyugodt” hónap volt, eltekintve az éjszakai bombatámadásoktól, melyektől egyáltalán nem féltünk. Reméltük, hogy ezáltal hamarabb véget ér a háború, és akkor megmenekülünk.

Egyik délután a barátnőm közölte velem, hogy a veszélyes esti hazamenés elkerülése érdekében anyja megengedte neki, hogy nálunk aludjon. Micsoda boldogság! De hogy oldjuk meg?

Arról természetesen szó sem lehetett, hogy az én szobámban aludjon. Ilyen erkölcs-telenül nem lehetett viselkedni. A fogorvosné szobájában csinálunk neki valamilyen hevenyészett fekhelyet. Megbeszéltük, hogy éjszaka átlopózik hozzám, miután visszatérek a kötelező légoltalmi szolgálatból, melyet a ház férfi lakói felváltva látnak el a kapualjban. De nem így lett. Anyám elszörnyedt a hevenyészett fekhely által okozott rendetlenség gondolatától. Tessék matracot tenni a padlóra! Tessék felhúzni tiszta ágyneműt! Tessék rendesen megágyazni! Páratlan cirkuszt csinált, nem törődve rémült barátnőm jelenlétével sem. Éjszakánk – első és egyetlen szerelmes éjszakánk, mielőtt az események és a sors elválasztott minket egymástól – jól megkapta a magáét.

Anyám nem viselkedett ellenségesen a lányokkal, akiknek udvaroltam. Szükségem volt rájuk, amit belátott és elfogadott, de valójában szinte nem is léteztek számára, éppoly kevésbé, mint a nők általában. A férfiak iránti tisztelete természetes módon magában foglalta szexualitásuk elfogadását is. Ez a szemlélet valószínűleg szeretett fivé-

rei felcseperedése közben alakult ki benne. Magától értetődőnek tartotta, hogy szükségük van nőkre. De a háztartás, az ágyak és az ágyneműk rendjét ilyesmi természetesen nem zavarhatta meg. 1944 nyarán az a tény, hogy bármelyik éjszaka az utolsó lehet, nem rendítette meg az elvet.

Anyám és köztem a szexualitás témája soha nem került szóba hetvenegy évnyi közös életünk alatt – egyetlen emlékezetes kivételtől eltekintve. Ő volt ugyanis meglepő módon az első, aki szexuálisan felvilágosított. Ez nyolc éves koromban történt. A nyári vakációt egy Balaton-parti nyaralóhelyen, Almádiban töltöttük. Nem tudtam pontosan, hogyan születik a gyerek. De tudtam, hogy a meséknek és magyarázatoknak, melyekkel a gyerekek fejét tele szokták tömni, nincs közük a valósághoz. A felnőttek zavart mosolyából, tétova pillantásaiból, ügyetlen mellébeszéléséből megértettem, hogy megpróbálják eltitkolni előlem az igazságot.

Iskolatársaim sem tudtak többet nálam. Mendemondák keringtek az osztályban, de egyik sem tűnt meggyőzőnek. Legfrissebb értesülesem a padtársamtól származott. Biztos forrásból hallotta: a nő úgy esik teherbe, hogy a férfi belepisil a szájába. Pfuj, ez undorító, mondtam, és nem hittem el neki.

Tisztán emlékszem, milyen zavarban voltam, és milyen nehezen szántam rá magam, hogy feltegyem a kérdést anyámnak, de valószínűleg arra a következtetésre jutottam, hogy ő az egyetlen, aki biztosan nem fog hazudni nekem. Esti séta közben a viszonylag néptelen tóparti korzón hirtelen és minden átmenet nélkül megkérdeztem tőle:

Hogyan születik a gyerek?

Anyám rám nézett. Aztán nyugodtan és pirulás nélkül válaszolt.

Egy férfi és egy nő összekapcsolják a nemi szervüket.

Ennyi volt az egész beszélgetés. A kérdés soha többé nem került szóba. De most már tudtam a választ. És anyám szemérmességének és egyenességének sajátos elegye életre szóló melegséggel töltött el iránta, amit soha nem tudtam neki kimutatni. A szeretet konvencionális kifejezési formáit várta el tőlem, és ezzel meggátolta az ilyen érzések bármiféle megnyilvánulását.

Ezt a jelenetet szinte teljesen elfelejtettem; akkor bukkant fel emlékezetemben, amikor anyám már haldoklott. Segítség nélkül tudott még járni az osztály folyosóján, annak ellenére, hogy hat hónappal korábban combnyaktörése volt, amit meg kellett operálni. De már nem ismert meg sem engem, sem mást, és szinte teljesen elvesztette a beszédképességét. Elképesztő az integritása, mondták a nővérek. Még mindig nagy gondot fordít rá, hogy tisztán tartsa magát, egyedül fekszik le és kel fel, és vigyáz a ruháira is.

Ez bámulatra méltó volt. De tudtam, hogy ugyanilyen következetes más összefüggésben is. A lehetőség, hogy érdemben beszélgessünk egymással, már vagy jó tíz éve megszűnt. Rosszul hallott, és az én szavaimat különösen nehezen értette meg, pedig az anyanyelvünkön, magyarul beszélgettünk. Viszonylag halkán beszélék, és gyakran hadarok, de az sem segített, ha hangosabban és lassabban szóltam hozzá. Talán a hangszínem volt az oka. A női hangokat sokkal jobban értette.

Engem legjobban a telefonban értett meg. Így próbáltam rábeszélni, hogy vegyen magának hallókészüléket, azt a kicsi fajtát, ami a szemüveg szárában elfér. Hiába. Nem volt hatalom a földön, ami erre rábírta volna. Még nincs rá szükségem, mondta minden alkalommal, ha szóba került, még a kilencvenkilencedik születésnapján is. Csak téged nem hallak jól. Beszélj kicsit hangosabban.

A szemét még megoperáltatta kilencvennyolc éves korában. Csak a hallókészülék-

kel volt valami baja. Hiúság? Önkép? A nővérek által is dicsért integritás, amely azonban az idegösszeomlás közelébe tudta kergetni, ha nem találta a műfogsorát, a szemüvegét vagy az óráját? Ugyanaz az integritás, amely miatt semmi körülmények között nem volt hajlandó elhagyni egyszobás lakását, melyet haláláig mintaszerű pedantériával tartott rendben? Idősek lakóházáról vagy más, öregek számára berendezett intézményről hallani sem akart.

Lelkem mélyén érzem, hogy sok mindent kaptam tőle. Önbizalmat, bátorságot, hogy önmagam legyek, vagy legalábbis ki merjek néha állni azért, ami vagyok, még ha ez kényelmetlen is. A szorongásaiból is átadott nekem egy különös keveréket. Olyan korán, hogy nem is emlékszem rá, mikor. Egy részük már hároméves koromban bennem volt, mint valami évelő szobanövény. Serdülőkoromban aztán virágba szökkentek.

Néhányat már említettem. Az aggódást, hogy az ember nem elég jó eredményeket ér el, nem jobbakat, mint a többiek. A félelmet, hogy akkor nem viszi semmire. Aztán itt van a szüntelen menekülés mindentől és mindenkitől, aki zavarhatja a köreimet, kivált a koncentrációm. És az ezzel összefüggő törekvésem, hogy a közvetlen környezetemben megszüntessem vagy legalábbis kivédjem a zavaró jelenségeket, főként azokat, melyek a sajnos „behunyhatatlan” hallószerven keresztül érik az embert. A félelem, hogy megsérthetek valakit, különösen a nőket, legfőképpen magát a Nőt. Az örökös bűntudat, hogy nem vagyok olyan jó fiú, ahogy Ő elvárja tőlem. Az aggódás, hogy megsértődik vagy csalódik, talán *usque ad mortem*. Az állandó rettegés, hogy valami szörnyűség történhet vele bármelyik pillanatban.

Talán akkor hasonlítok legjobban anyámra, amikor megőrülök attól, hogy nem találom a kulcsaimat, az útleveletem vagy a naptáromat. Ez az „őrület” megbénítja a gondolkodást, kizár minden más gondolatot. Annak belátása, hogy ezzel épp azt rombolom le, amit óvni szeretnék, csak tovább rontja a helyzetet, mert dühös leszek, és csalódom magamban, miközben „őrületemet” nem tudom befolyásolni.

Mindezt és sok minden mást is tőle kaptam, örököltem vagy tanultam. Szerencsére azokat a vonásokat nem örököltem, melyek valószínűleg gyakrabban találhatóak meg nőknél. Semmi kifogásom nem lenne az ellen, ha hallókészüléket vagy valamilyen más protézist kellene viselnem.

Még egy különös „őrületet” örököltem anyámtól. Mindig kellett lennie egy órának a karján vagy valahol a közelében. Még az utolsó hónapjaiban is, amikor már a heteket és a napokat sem tudta megkülönböztetni, mindig meg akarta nézni az órát. Fél évvel korábban, amikor a combnyaktörése után csak a legnagyobb erőfeszítéssel lehetett kórházban tartani, állandóan az előtte álló órát nézte. Valahányszor meglátogattam, egyre türelmetlenebbül tette fel nekem a kérdést, mindig magyarul: „Most mi a teendő?” Mindig kellett lennie valami teendőnek, tennivalónak. Ezúttal az lett volna a teendő, hogy minél gyorsabban ki kell szabadulni a kórházból, amit börtönnek érzett, annak ellenére, hogy saját szobája volt, és kitűnően ápolták. Sürgősen vissza kellett térnie a „tennivalókhöz”, bármi volt is az: bevásárlás a szemben levő élelmiszerboltban, a lakás rendben tartása, szeretett szobanövényeinek szakértő locsolása. Mindig volt valami feladat, az óra ment előre, minden problémát meg kell oldani. Kilencvenöt éves kora óta nem tudott beletörődni abba, hogy gyengének és fáradtnak éri magát a legtöbb tennivalóhoz. Állandóan a szemembe vágta, hogy orvos vagyok. Találnom kell valami szert, amivel megszabadíthatom a fáradtságtól, ez így nem megy tovább, biztosan van valami megoldás erre a problémára is.

Sokszor kértem, hogy gondoljon a múltra is, ne csak a jövőre. Milyen volt a gyerek-

kora? Milyen volt az apám? Csak sablonos válaszokat kaptam: „Apád nagyon jó ember volt.” „Nehéz gyerekkorom volt.” „Anyámmal rosszul jöttem ki.” És újra meg újra: „Nem jó felidézni a múltat”, vagy „Erre nem szívesen emlékszem”.

Beszélgetés, melyből soha nem lett semmi. Két monológ, melyből az egyiket elnyelte a csend. A másik hamarosan követi.

Ha az ember utólag eltöpreng, miután már nincs több esélye a beszélgetésre, vagy úgy is mondhatnám, évekkal annak belátása után, hogy soha nem is volt, fordítva is meg lehetne fogalmazni a kérdést. Ahelyett, hogy az ember azt próbálná kinyomozni, milyen viselkedésformákat örökölt vagy tanult meg kora gyerekkorában, elgondolkozhat rajta, hogy mi mindent nem szedett fel magára. Hasonló szociális és kulturális környezetben felnevelkedő, ugyanolyan nemű és hasonló életkorú személyeket lehet összehasonlítani alapul venni ehhez a tudományosnak aligha nevezhető vizsgálódáshoz. A kérdést nem lehet ugyanolyan módszerességgel megközelíteni, mint a fizika vagy manapság akár a biológia valamelyik problémáját. De mégis olyan kérdésről van szó, amit fel lehet tenni.

Sok mindent kaphattam volna még anyámtól, amit végül is nem kaptam meg. Megpróbálom ezt az érzékeny kérdést egy metaforával megközelíteni.

A XIX. században az állatorvosi könyvekben gyakran megtalálható egy ló rajza, melyen az egyes testrészeken fel vannak tüntetve a legfontosabb lóbetegségek. Korosztályom tagjai, akik Magyarországon maradtak, vagy kivándoroltak az Egyesült Államokba, Ausztráliába, Angliába, Svédországba vagy Nyugat-Európába, néha erre az állatorvosi lóra emlékeztetnek. Mintha látnám lelkük rajzolatán az antiszemitizmus neurotizáló hatásainak címkéit. Nézzünk néhány példát.

G. osztálytársam, aki katolikus vallású zsidó szülők gyermeke volt, mindig szégyellte származását. Amikor 1944-ben sárga csillag viselésére kötelezték, nem volt hajlandó kimenni az utcára. Budapest felszabadulása után, akárcsak én, beiratkozott a szegedi egyetemre. Éhesek, rongyosak és szegények voltunk, de lelkesen vetettük bele magunkat a tanulásba. Kaptunk egy kis ösztöndíjat egy amerikai alapítványtól, melyet a megsemmisítést túlélő zsidó diákok részére hoztak létre. Tudomásom szerint ez volt az egyetlen alkalom, amikor G. elismerte zsidó származását, bár most is csak titokban tette, amikor senki nem láthatta, legalábbis a nem zsidók közül senki. Néhány évvel később kiment az Egyesült Államokba, ahol lassacskán nagy gazdaságot hozott létre, és sok lovat tartott. Hét felnőtt gyereke van, akik időnként félrehívják engem vagy a feleségemet, és gondterhelten közlik velünk, hogy a papa nem tudja, hogy ismerik származása titkát. Nem is szabad megtudnia, hogy a gyerekei tudják, mert akkor nagyon szomorú lenne.

Vasárnaponként G. korán kel, nehogy elmulassza a katolikus reggeli misét. Néhány évvel ezelőtt, amikor együtt vacsoráztunk egy amerikai kolléga házában, nem szégyellt a jelenlétben igennel válaszolni házigazdánknak arra a kérdésére, hogy a magyar nemesi szokás szerint fiatalkorában ő is részt vett-e medvedadászon Erdélyben. Igen, hogyné. Részletesen elmondta, hogyan zajlott le a vadászat, amin soha nem vett részt. Egyébként megbízható és felelősségtudó ember, de a „származás” kérdésében a csillagokat is lehazudná az égről. Mindegyik gyerekét megtanította lovagolni, és a farmján őrzi a „magyar hagyományokat”, melyek éppannyira valódiak, mint a New York-i indonéz vendéglőkben a műanyag pálmák és nejlankaktuszok. Ha küldök neki egy képeslapot Izraelből, megköszöni, hogy a „Közel-Keleten” is gondolok rá. Állapota gyógyíthatatlan. Sem családjának tagjai, sem szakmai sikerei nincsenek rá hatással.

Sokféle állatorvosi lovam van. Közismert eset a lengyel–amerikai virológus kollégám, aki egy életen át nagy sikerrel alakítja a lengyel nemesember szerepét. Soha nem ismerné be, hogy zsidó, de Izraelben vannak néhányan, akik ugyanabba a zsidó iskolába jártak Lengyelországban, mint ő, és tudják az igazságot. A kitűnő budapesti J. professzor nagy barátja Izraelnek, de amikor egy kongresszusi vacsora közben, éppen Izraelben megkérdezték tőle, hogy zsidó-e, fülig elvörösödött. Aggódva körülnézett, aztán motyogott valamit, amit senki nem értett, de annyit azért ki lehetett venni belőle, hogy nem mondott határozott „igent”. Később odajött hozzám, és mentegetőzt: tudod, ez reflex, nem tehetek róla.

Micsoda szégyen. Mivel váltotta ki a gyakran primitív, öntelt, iszákos magyar nemesség ezt a nagyfokú önmegvetést abban a népes társadalmi osztályban, melynek oly sok tehetséges képviselője volt az irodalomban, a zenében, a tudományokban és a gyógyítás művészetében? A többség súlya hogyan kényszerített sokakat arra, hogy megtagadják származásukat, és buzgón utánozni próbálják azt az úgynevezett nemesi hagyományt, amit voltaképpen egyáltalán nem tiszteltek?

A zsidó származás letagadása annyira elterjedt volt Magyarországon, a Habsburg Birodalom többi tartományában és a környező országokban, hogy könnyedén meg tudnék tölteni egy egész „állatorvosi” könyvet a saját látókörömben felbukkant hasonló esetekkel. De példáim folytatása helyett inkább elmondok egy lényegében hasonló történetet, melyet mástól hallottam, s amely „jól” végződött.

Mrs. Lantos, a magyar származású, amerikai kongresszusi képviselő felesége, akinek életét Budapesten 1944-ben Raoul Wallenberg mentette meg, mindenki másnál többet tett Wallenberg tetteinek és sorsának felderítéséért és emlékének ébren tartásáért mintegy huszonöt-harminc évvel ezelőtt, amikor Wallenberget szinte már teljesen elfelejtették. A nyolcvanas évek elején sajtókonferenciát tartott Stockholmban. A szokásos kérdések után az egyik újságíró megkérdezte Mrs. Lantostól, van-e még olyan emléke 1944 telének sorsterhes téli napjaiból Wallenberg tevékenységével kapcsolatban, amit eddig nem mondott el.

Mrs. Lantos azt válaszolta, hogy néhány évvel ezelőtt már feltették neki ugyanezt a kérdést Kanadában. A *Toronto Star* egyik újságírója kérte meg arra, mondjon el valami olyasmit, ami még nem jelent meg az újságokban. Válaszának meglepő következményei lettek.

Wallenberg magyar-zsidó munkatársainak egyike szülés előtt állt 1944 decemberének nehéz napjaiban. A „nemzetközi gettó” kórházában nagyon rosszak voltak a körülmények. Kevés volt a hely, az orvos, a gyógyszer és kötszer. Azonkívül a betegek és a személyzet állandó rettegésben élt a nyilas razzziák miatt. Wallenberg azt javasolta, hogy a titkárnő az ő egyszobás lakásában szülje meg gyermekét egy bábaasszony segítségével. Így is lett. Wallenberg pokrócba burkolózva aludt a fűtetlen előszobában, amíg meleg szobájában a titkárnő megszülte gyermekét, egy kislányt.

A történet több más esettel együtt, melyek mind Wallenberg önzetlenségét és fáradhatatlanságát illusztrálták, megjelent a *Toronto Star* egyik vasárnapi számában.

Ugyanannak a vasárnapnak a reggelén egy Torontóban élő nő, aki Budapesten született 1944 decemberében, kinyitotta és átlapozta újságját. Olvasni kezdte a Wallenberg-ről szóló történetet, és futkosni kezdett hátán a hideg. Tudta, hogy Budapesten született a háború idején, és hallott szüleitől a svéd diplomatáról, aki sokat segített az embereknek a bombázások idején. De nem ismerte a részleteket, és sejtelve sem volt róla, hogy zsidó származású.

Elvitte az újságot a szüleihez, és egyenesen nekik szegezte a kérdést: „Ez én vagyok?” Szülei azonnal elismerték, hogy igen, ez az ő születésének története. A lelepleződésből családi válság lett. A lány megszakította kapcsolatát szüleiével, kilépett a munkahelyéről, és megalapította a kanadai Raoul Wallenberg Egyesületet, melynek éppolyan odaadó vezetője, mint amilyen az amerikai egyesületé Mrs. Lantos. Később az eljegyzését is felbontotta, áttért a zsidó hitre, és férjhez ment egy bizonyos Mr. Cohenhez.

Térjünk vissza a lóhoz. Minden hiánybetegségnek megvan a maga ellentéte vagy tükörképe valamilyen olyan betegségben, amit valaminek a többlete vagy túladagolása okoz. Betegség, ha a pajzsmirigy kevés hormont termel, és az is, ha sokat, rossz, ha a vérnyomás túl alacsony, és rossz, ha túl magas, nem jó, ha hiány van vörösvértestből, és nem jó az sem, ha több van, mint kellene.

Az „ábra” nem volna teljes a másik végletet bemutató példa nélkül. „Demonstrációs esetem” a világ leggazdagabb orvosa, milliomos, sőt milliárdos sebész. Mindig a legjobb akart lenni mindenben, de az előző példákkal ellentétben mindig hangsúlyozta zsidóságát, jóllehet nem volt vallásos. A budapesti zsidó gimnázium legfényesebb csillaga volt. A legjobb osztályzatot kapta minden tárgyból, bár nem ő volt az egyetlen kitűnő tanuló. Meglepő módon azonban tornában és az összes más sportban is ő volt a legjobb. Ez a kombináció korábban nem fordult elő a zsidó gimnáziumban. Amikor a harmincas évek elején országos bajnokságot nyert könnyűatlétikában, a pesti zsidók az „új zsidót” látták benne, aki egyaránt kiváló testi és szellemi téren is. A várakozások még tovább növelték becsvágyát. Csapattagnak kellett volna lennie az 1936-os berlini olimpián, de a Németországban már érvényes nürnbergi törvények magyar értelmezése ezt lehetetlenné tette. Ekkor tapasztalta saját bőrén először a megkülönböztetést. Ettől kezdve vagy talán már régebb óta is, gyűlni kezdett benne a keserűség a valós vagy vélt antiszemitizmussal szemben. Olyan gondosan ápolta magában az érzést, hogy hamarosan az egész személyiségét birtokba vette. Ha felmerült benne a gyanú, hogy antiszemitéval áll szemben, nyomatékosan az illető tudomására hozta, hogy zsidó, akár alapos volt a gyanúja, akár nem. Egy éles nyelvű magyar zsidó asszony egy náci újságból kölcsönzött kifejezéssel jellemezte. Az újság azt írta, hogy az Etiópiát elfoglaló „hős olasz katonákat” „vad hegyizsidók” támadták hátba. Az asszony szerint a mi sebész barátunkra is ez a jelző illik legjobban: vad hegyizsidó.

Nem kétséges, hogy bátor ember. A vészorszakról szóló történelemkönyvek beszámolnak róla, hogy ő volt az egyetlen sebész, aki megmaradt a budapesti gettó agyonzsúfolt kórházában, miután az összes többi sebész elmenekült. Legendás harci szellem lobogott benne, melynek heve később, a nagy ellenségek eltűnése után sem csökkent. Már Amerikában dolgozott, amikor úgy érezte, hogy a felettesei lekezelően bánnak vele, és elhatározta, hogy saját kórházat épít magának. Hogy célját elérje, esténként és a hétvégeken ingatlanokkal és értékpapírokkal kezdett foglalkozni, de közben egy pillanatra sem hagyta abba sebészi munkáját. Meggazdagodott, és felépítette kórházát. Jóval később, amikor elégedetlen lett a biztosítóival, vett magának egy saját biztosítótársaságot. De a siker, az elismerés, a pénz sem gyógyította ki „alapbetegségéből”.

Amerikai birtokán ő is tart vagy egy tucat lovat. De nem azért, hogy a magyar nemeseket utánozza, akiket megvet, hanem fiatal felesége miatt, aki szereti a lovakat. Az asszony magas, szőke nő, nem zsidó. A magamfajta vacsoravendégnek és a többi jelenlevőnek gyakran végig kell hallgatnia a házigazda három, egymásba kapcsolódó és folytonosan újraéledő monológját, melyek nyilvánvalóan mutatják gondolatvilágának domináns vonásait. Az első a Magyarországon töltött ifjúkorának végtelenített törté-

nete. Főként a diszkriminációról és a zsidóüldözésekről szól, és a vészkorszak eseményeiben kulminálódik. A történet mindig visszatér kiindulópontjára, körbe-körbe jár, észre sem veszi, hogy már a saját farkába harap. Házigazdánk, anyámmal ellentétben, újra és újra fel akarja idézni a legnehezebb időket. Vajon fél, hogy az események megismétlődhetnek, és babonás módon így akarja távol tartani őket? Vagy a halottaknak akar így méltó emléket állítani? Másik kedvenc témája napjaink antiszemitizmusa, melyet minden borkorban kiszimatol. Bármilyen meggondolatlan megjegyzés vagy nyakatekert okoskodás kiválthatja belőle.

A harmadik monológnak sokféle tartalma lehet, de könnyen felismerhető a refrénjéről: „...and then you show them!” vagy „and then you give it to them!” Mit mutat meg nekik? Mit vág oda nekik? A sikert, a győzelmet, a fölényes érvelést, a bámulatos teljesítményt? A zsidó érvényesülését a nem zsidók gyakran ellenséges és megbízhatatlan világában? A siker az eszköz – az egyetlen –, hogy MEGMUTASSA NEKIK?!!!

Mit? Hogy tévedtek?

Miben? Hogy nem szerettek minket?

A gondolat soha nincs végiggondolva. Csak forog maga körül. A kígyó saját farkába harap, akár a végtelenség azték szimbóluma.

Anyám nem szenvedett egyik említett betegségben sem. Nem érezte magát másoknál sem többnek, sem kevesebbnek. A maga világában élt. Vallásos nem volt, de zsidó volt, magyar zsidó asszony. Ebben nem volt semmi különös. Azt sem akarta, hogy én „mutassam meg nekik”. Bízott a képességeimben, de nem akarta, hogy mindenáron sikeres legyek. Csak olyan legyek, amilyen vagyok. Mint ahogy ő is pontosan olyan volt, amilyen volt.

Miért lett anyám olyan, amilyen volt? Honnan vette az erejét? Hogy tudott immúnis maradni a „lőbetegségekkel” szemben, melyek ott dúltak mindenütt a környezetben? Hogy egyeztethető össze magától értetődő méltósága tulajdon nemének éppoly természetes megvetésével? Vajon úgy látta, hogy a nők jelentéktelenebbek, megbízhatatlanabbak és kevésbé pótolhatatlanok, mint a férfiak? És mi volt ennek az oka? Nagyanyám leplezetlen bánata amiatt, hogy az első gyerek lány lett? Vagy a patriarkális hagyományok?

Mégis voltak nők, akik közel álltak hozzá egész hosszú életében. Nem boldogult volna odaadó barátságuk nélkül. Elfogadta a barátságukat, gyakran hangot adott hálájának, mégis kevesebbet jelentettek számára, mint imádott fivérei és a fia. Kora egy tömbből faragott gyermeke volt, egy olyan kor gyermeke, melyre nem akart emlékezni, s melyről nem kívánt gondolkodni sem. Szeretett Svédországban élni, és rendszeren megtanulta a nyelvet is, sokkal jobban, mint általában azok, akik ilyen idős korban vándorolnak be. Voltak svéd barátai is, akikkel minden nehézség nélkül érintkezett. A honvágy is csak ide húzta. De a lelke mélyén mégsem érdekelte az ország és a népe. Kívül álltak a világán, és az ország éppoly idegen volt számára, mint Mexikó, ahol az egyik fivére élt, vagy Magyarország, ahol a másik fivére lakott, s ahol ő maga is felnőtt.

Budapestre, közös városunkba, ahol engem oly nagy gonddal fölnevelt, nem szívesen látogatott el. Csak akkor, ha nem volt más lehetőség rá, hogy egyik vagy mindkét fivérével találkozzon. Mégis, valahányszor hazatértem valamelyik utamról, mindig megkérdezte, hogy jártam-e Budapesten. A nyilasokról és a nyilasuralom koráról soha nem beszélt. Ha felidéztem valamelyik akkori élményünket, emlékezett is, meg nem is. A két nővért úgy elfelejtette, mintha soha nem is éltek volna.

Bizonyos vonatkozásban paradigmaticus zsidó anya volt, más vonatkozásban viszont nem. Reakcióit legtöbbször előre lehetett tudni: logikusan következtek merev világfelfogásából, pedáns rendszeretéből és szigorú önfegyelméből. Mégis tudott meglepetést szerezni. Két évvel a háború után, 1947-ben nagyon féltem, mert nem tudtam, hogyan közöljem vele elhatározásomat, hogy elmegyek Svédországba. Már látni lehetett, hogy a vasfüggöny hamarosan leereszkedik, és nagyon kicsi volt a valószínűsége annak, hogy később viszontláthatjuk egymást. Attól tartottam, hogy a maga kérlelhetetlen módján ellenezni fogja az utamat, és ezért szinte csak az utolsó pillanatban mondtam el neki. A szeme felragyogott. „Nem kívánhatnék neked jobbat, mint hogy ilyen csodálatosan szabad országban élj”, mondta. Teljesen elképedtem. Nem tudtam, hogy sejti, hogy Magyarországon nem lesz olyan szabad az élet, mint ahogy azt az akkori, még nem kommunista, koalíciós kormány ígérte. Azt sem gondoltam volna, hogy bármit is tudhat Svédországról, melyről nekem magamnak is csupán halovány és ködös elképzeléseim voltak.

Örökös foglalatoskodása az ételekkel, ruhákkal és a jó anya számára természetes háztartási kötelességekkel eltávolított tőle, és feltehetőleg ez volt az oka annak, hogy alábecsültem. Elvárta tőlem a szeretet konvencionális megnyilvánulásait a születésnapokon és ünnepeken, és ezzel meggyökerezett bennem a mély belső ellenállást mindenféle ünnepléssel, kivált a családi ünnepekkel szemben. Ez aztán a maga idejében fájó hiányt és örök vágyódást ébresztett a saját gyerekeimben az ilyen alkalmakkor megteremtődő családi közösség iránt, melyet én soha nem tudtam megadni nekik.

Repülőgépen ülök az Atlanti-óceán felett. Hat hete fekszel már mélyen a föld alatt. Lakásod még érintetlen, a telefon is ott van még, ugyanaz a telefon, amelyiken fel szoktál hívni, hogy elpanaszold a fáradtságodat, a gyengeségedet, és közöld velem, hogy ez így nem megy tovább, valamit tenni kell, mire valók az orvosok.

Rideg voltam veled. Kértelek, hogy ne hívj olyan sokszor; elutasítottam követelőző, de sztereotip kérdéseidet: „Jövő héten eljössz?” „Elutazol?” „Hová utazol?” „Mikor jössz vissza?”

Soha nem emlékeztél rá, mikor utazom el vagy jövök vissza, és arra sem, hogy hova utazom. Amikor vasárnaponként meglátogatlak, gyakran azt hitted, hogy Budapesten jártam. De nem akartad, hogy meséljek régi városodról, csak tudni akartad, ott jártam-e. Mindig megkérdezted, láttam-e valami szépet az útjaimon. A bennem lakó kis ördög azt felelte, hogy a világból én csak repülőgépeket, szállodai szobákat, taxikat és üléstermeket látok. Ami nagyjából igaz is.

Tudni akartad, mi van a gyerekekkel és az unokákkal. Szinte soha nem látogattak meg. Kezdetben keserűen panaszkodtál miatta, aztán beletörődtél. Tőlem érdeklődte felőlük. Nem akartam és nem is tudtam válaszolni neked, mivel úgysem hallottad volna, amit mondok. Lassan el is felejtetted az unokáid gyerekeit. Csak az unokáidra emlékeztél, különösen a fiamra, Peterre.

Azt álmodom, hogy ott vagyok a lakásodban. Alkonyodik. A porcelánmacska, melyre mindig nagyon vigyáznom kellett, rám függeszti tekintetét – ugyanazzal az átszellemült komolysággal, mint azelőtt is mindig. A falakról a fényképeim néznek rám: a csecsemő, a felnőtt, az ifjú házaspár, az előadó. Sablonos, beállított fotók a gyerekkoromból, a cserkész, a jó tanuló diák, retusált, merev, holt képek. Nevetős, vidám felvételek a fivéreidről és saját magadról. Kép rólad és apámról, fiatalok vagytok, fogjátok egymás kezét. Az órád, amit mindig látni akartál.

Hol vagy? Elmentél sétálni?

A gobelin. Ámor és Pszükhé. Te magad hímezted fiatalasszony korodban. Nagy és szép munka. Mindig megvolt, amióta csak az eszemet tudom.

Most minden el fog tűnni innen. Négy héten belül. Feltéve, ha tényleg nem csak sétálni mentél.

A beszélgetésünkből most már nem lesz semmi, anya. Sokáig hittem a lehetőségében. Te is sokáig hittél benne, legalább ötven-hatvan éven át. De nem ment. Amikor úgy húsz-harminc évvel ezelőtt elolvastam Camus KÖZÖNY-ét, az algíri francia férfi történetét, aki egyedülálló anyja egyetlen gyermeke volt, elkapott valami bánat, mely mintha a tudatom mélyéről kúszott volna elő. A regényhős keserősége kapott el, mely abból fakadt, hogy anyja és ő nagyon közel álltak egymáshoz, mégsem tudtak már semmit sem mondani egymásnak.

Az utóbbi néhány évben egyre rosszabbul hallottál, és ha felhívtalak, mindig azt kérdezted: „Hol vagy? Itt vagy Stockholmban?” Ha azt válaszoltam, hogy Amerikában vagyok, megkérdezted, eljövök-e hozzád délután? Végül én is mindenre ugyanazt mondtam: „Nem tehetek róla.” Bármit kérdeztél, mindig ezt válaszoltam. „Most hol vagy?” „Nem tehetek róla.” „Mikor látlak?” „Nem tehetek róla.” „Hogy vannak a gyerekek? Van valami híred Peterről?” (Mindig Peterről.) „Nem tehetek róla.”

A beszélgetésünk, amiből nem lett semmi. Pedig lehetett volna. Ha belementél volna, hogy hallókészüléket viselj, ha nem lettél volna olyan makacs!

Akkor beszélgethettünk volna?

Nem. Nem tehetsz róla. Én sem tehetek róla.

Isten veled, anya. Megtartom a macskádat. És a gobelint. És a génjeidet. És a fényképet, melyen ismeretlen apám kezét fogod.

Nem tehetek róla.

(Georg Klein stockholmi orvos, egyetemi tanár, rákkutató ezt a tanulmányát svédül, svéd közönségnek írta, ez indokolja a magyar történelemre vonatkozó magyarázatokat.)

Erdélyi László

BESZÉLIK

...hogy lakott *.isk...é.eg.há.n*, a ma *.l.si*-háznak nevezett egykoron sárga épületben (burkolózzunk az enyhe diszkréció leplébe, nem kevervén hírbe az ottani népeket, hisz sok-sok év eltelt azóta!) Schneider Fáni. Ha lakott, ha nem lakott, mindenesetre nótába foglalták a nevét. Úgy-amúgy! És nemcsak az itteniek! Ami egyrészt azt jelenti, hogy nótába van foglalva; másrészt egyéb mindent is jelent. De ez nem fontos. Vagyis nem *annyira* fontos. Főként nem a következők alátámasztására. Egy azonban bizonyos; a platánok már akkor is hatalmasak voltak. Vastag volt a törzsük és foltos. Világos és sötét foltos. Nagy koronájúak voltak és büszkék. Bölcsek. És sok volt belőlük, ahogyan még ma is sok van belőlük. Egymás után, lágyan kanyarodó sorban állottak a kissé po-